

ศึกษาแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนา

Study of the concept of sufficiency economy according to Theravada Buddhism

พระครูประโชติวิจิตรคุณ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ร้อยเอ็ด

PhrakhruPrachotithitikhun

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Roi Et Buddhist College

E-mail: arthidys2019@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนา ผลการศึกษาพบว่า เศรษฐกิจพอเพียงมีปรัชญาหรือสาระสำคัญคือความเพียงพอแก่ความจำเป็นและความเหมาะสมกับการรักษาและการดำรงชีวิตที่เรียบง่ายและพึ่งพาตนเองได้ ลดการพึ่งพาเทคโนโลยีสมัยใหม่ หันมาใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน และเทคโนโลยีที่ไม่ทำลายธรรมชาติและสภาพแวดล้อมแทน แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมการดำเนินชีวิตของคนในสังคมอย่างยั่งยืน ข้อดีของเศรษฐกิจพอเพียงคือการอาศัยวัตถุที่มีประมานน้อย แต่นำไปสู่ผลอันน่าพอใจมาก เศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพุทธธรรมจะมุ่งการกระทำที่ให้เกิดการอยู่ดีกินดีด้วยการบริโภคน้อยที่สุด มุ่งให้คนทั้งหลายได้รับความพอใจด้วยการมีรูปแบบการบริโภคที่ดี และเป็นปัจจัยให้สังคมเกิดพัฒนาที่ยั่งยืน โดยนำเอาคุณค่าทางศีลธรรมมาเป็นรากฐานของความคิดทางเศรษฐกิจ หลักธรรมที่สอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียง เช่น สันโดษ ความรู้ประมาณ ทางสายกลาง เป็นต้น

คำสำคัญ: แนวคิด, เศรษฐกิจพอเพียง, พระพุทธศาสนา

Abstract

This academic article aims to study the concept of Sufficiency Economy according to Buddhism. The results of the study found that the philosophy or essence of Sufficiency Economy is the sufficiency of necessity and appropriateness for maintaining and living a simple and self-reliant life, reducing reliance on modern technology, turning to use local wisdom and technology that does not destroy nature and the environment instead. The concept of Sufficiency Economy is consistent with the principles of Buddhism that promote the sustainable way of life of people in society. The advantage of Sufficiency Economy is that it relies on a small amount of material things but leads to very satisfactory results. Sufficiency

Economy according to Buddhism focuses on actions that create a good life with minimal consumption, aiming for people to be satisfied with having a good consumption pattern and being a factor for sustainable development in society by using moral values as the foundation of economic thinking. Principles that are consistent with Sufficiency Economy include contentment, moderation, and the middle path, etc.

Keywords: Concept, sufficiency economy, Theravada Buddhism

บทนำ

เศรษฐกิจพอเพียง หมายถึง โครงการพระราชดำริเกือบทุกโครงการ ล้วนมีจุดมุ่งหมายไปที่การสร้าง ความพออยู่ พอกินความเหมาะสมที่พอเพียงและเพียงพอ เมื่อเสด็จไปทรงงานในท้องถิ่นชนบทจะทรงสั่งสอน และแนะนำให้ประชาชนใช้พุทธธรรม เรื่องทางสายกลาง รู้จักพอเพียงในการบริโภค การดำเนินชีวิตให้มีความ ซื่อสัตย์ สุจริต มีความอิสระ มีความอดทน มีความมั่นคงในจิตใจ ไม่บริโภคตามกระแสเศรษฐกิจ สายหลักยุค ใหม่ที่ไร้สาระฟุ้งเฟ้อ จนไม่รู้จักเพียงพอ ทรงเน้นเรื่องการมัธยัสถ์ อดออมควบคู่ไปกับการสร้างความมั่นคง และเกื้อกูลกันในชุมชนเล็กๆ ของตน พร้อมๆ กันกับการสร้างความมั่นคงและมีธรรมในจิตใจไม่เอาไรต์เอา เปรียบ รู้จักเมตตาและการให้ประสานประโยชน์ระหว่างตนกับผู้อื่น ตรงกับสังคมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มุ่งเน้นการไม่ทำลายรวมตัวกันป้องกันเอาไรต์เอาเปรียบจากกลุ่มนายทุนที่มุ่งหวังเอาเปรียบและกอบโกย โดยผลกำไรฝ่ายเดียว เศรษฐกิจพอเพียงชี้ถึงแนวทางการดำรงอยู่และการปฏิบัติตนของประชาชนในทุกระดับ ตั้งแต่ครอบครัว ชุมชนจนถึงระดับรัฐทั้งการพัฒนาและการบริหารประเทศให้ดำเนินทางสายกลางเพื่อก้าวให้ ท้นโลกาภิวัตน์ ความพอเพียงรวมถึงความพอประมาณ ความมีเหตุผลต้องมีระบบภูมิคุ้มกันที่ดีต่อผลกระทบ อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอก และภายในต้องอาศัยความรู้ ความรอบคอบ ความระมัดระวัง ในการนำวิชาการมาใช้ในการวางแผนดำเนินงานทุกขั้นตอน เสริมสร้างจิตใจในทุกๆ ระดับให้มีสำนึกคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต มีความอดทน ความเพียร มีสติปัญญาเพื่อให้สมดุลและพร้อมต่อการรองรับการ เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วกว้างขวางทางด้านวัตถุและสังคม สิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมจากโลกภายนอกได้ (เสน่ห์ จามริก, 2541: 57-83)

หลักแนวคิดของเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือ การพัฒนาที่ตั้งอยู่บน พื้นฐานของทางสายกลาง และความไม่ประมาท โดยคำนึงถึงความพอประมาณ ความมีเหตุผล การสร้าง ภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว ตลอดจนใช้ความรู้ ความรอบคอบ และคุณธรรม ประกอบการวางแผน การตัดสินใจ และ การกระทำ (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2550: 1) หลักเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริ ได้รับการสานต่อและธำรงรักษากันอย่างกว้างขวาง ในฐานะที่เป็นหลักธรรมที่มาจากพระพุทธศาสนา ขณะเดียวกันในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ยังปรากฏหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์และสอดคล้องกับหลักแนวคิด

เศรษฐกิจพอเพียงที่ควรศึกษาและทำความเข้าใจ เพื่อขยายผลไปสู่การปฏิบัติ คือ ทฤษฎีมีกัตถประโยชน์ 4 ประการ (อง.อภ.ก. (ไทย) 23/144/289)

จากปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท กล่าวคือการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ หลักความสันโดษ (สันตมูฏฐิธรรม) หลักความเป็นผู้รู้จักประมาณ (มัตตัญญูตาธรรม) หลักทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทาธรรม) หลักการพึ่งตนเอง (นาถกรณีธรรม) หลักใช้จ่ายโภคทรัพย์ (โภควิภาครธรรม) หลักของประโยชน์สุขในปัจจุบัน (ทฤษฎีมีกัตถธรรม) และหลักของความสุขของผู้ศฤงษ (คิสิสุข) ไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตด้วยการปลูกฝังให้คนรู้จักความพอประมาณ ความพอดี ไม่มากเกินไป และไม่น้อยเกินไป โดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รู้จักความมีเหตุผล และพึ่งตนเองเป็นหลักที่สำคัญเพื่อการดำเนินชีวิตในยุคโลกาภิวัตน์ได้อย่างมีความสุขต่อไป

ความสำคัญของเศรษฐกิจพอเพียง

เศรษฐกิจพอเพียง เป็นปรัชญาชี้ถึงแนวการดำรงอยู่และปฏิบัติตนของประชาชนในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและบริหารประเทศให้ดำเนินไปในทางสายกลาง โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจ เพื่อให้ก้าวทันต่อโลกยุคโลกาภิวัตน์ ความพอเพียง หมายถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผล รวมถึงความจำเป็นที่จะต้องมีระบบภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควร ต่อการกระทบ ไต่ ๆ อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในภายนอก ทั้งนี้ จะต้องอาศัยความรอบรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวังอย่างยิ่งในการนำวิชาการต่าง ๆ มาใช้ในการวางแผนและการดำเนินการ ทุกขั้นตอน และขณะเดียวกัน จะต้องเสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนในชาติ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ของรัฐ นักทฤษฎี และนักธุรกิจในทุกระดับให้มีสำนึกในคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต และให้มีความรอบรู้ที่เหมาะสม ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ความเพียร มีสติ ปัญญา และความรอบคอบ เพื่อให้สมดุลและพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง ทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมจากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี ความหมายของเศรษฐกิจพอเพียง จึงประกอบด้วยคุณสมบัติ ดังนี้

1. ความพอประมาณ หมายถึง ความพอดีที่ไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไป โดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เช่น การผลิตและการบริโภคที่อยู่ในระดับพอประมาณ
 2. ความมีเหตุผล หมายถึง การตัดสินใจเกี่ยวกับระดับความพอเพียงนั้น จะต้องเป็นไปอย่างมีเหตุผล โดยพิจารณาจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนคำนึงถึงผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้นๆ อย่างรอบคอบ
 3. ภูมิคุ้มกัน หมายถึง การเตรียมตัวให้พร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่จะเกิดขึ้น โดยคำนึงถึงความเป็นไปได้ของสถานการณ์ต่าง ๆ ที่คาดว่าจะเกิดขึ้นในอนาคต
- โดยมีเงื่อนไข ของการตัดสินใจและดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ให้อยู่ในระดับพอเพียง 2 ประการ ดังนี้

วารสารครุพัฒนาปริทัศน์ ปีที่ 1 ฉบับที่ 4 : ตุลาคม – ธันวาคม 2567

1. เงื่อนไขความรู้ ประกอบด้วย ความรอบรู้เกี่ยวกับวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องรอบด้าน ความรอบคอบที่จะนำความรู้เหล่านั้นมาพิจารณาให้เชื่อมโยงกัน เพื่อประกอบการวางแผนและความระมัดระวังในการปฏิบัติ

2. เงื่อนไขคุณธรรม ที่จะต้องเสริมสร้าง ประกอบด้วย มีความตระหนักใน คุณธรรม มีความซื่อสัตย์สุจริตและมีความอดทน มีความเพียร ใช้สติปัญญาในการดำเนินชีวิต (มูลนิธิชัยพัฒนา, ม.ป.ป.: ออนไลน์)

เศรษฐกิจพอเพียงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งนับแต่ที่ได้ทรงริเริ่มการทรงงานเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชนโดยทั่วไปเป็นต้นมา เป้าหมายสำคัญพื้นฐานที่ไม่เคยแปรเปลี่ยน คือ จัดความทุกข์ยากและอำนวยความสะดวกแก่ประชาชนส่วนใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนที่อาศัยอยู่ในชนบทห่างไกลทุรกันดาร ซึ่งยากจนและต้องการความช่วยเหลือ มุ่งหมายที่จะให้ลดกระบวนการเศรษฐกิจ ระบบทุนนิยมสุดโต่ง โดยให้ลดระดับลงเพียงพอแก่ความจำเป็นและความเหมาะสมกับการรักษาและการดำรงชีวิตที่เรียบง่ายและพึ่งพาตนเองได้ บริโภคแต่พอเพียง ลดและบรรเทาการพึ่งพาเทคโนโลยีจากต่างประเทศ หันมาใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน และเทคโนโลยีที่ไม่เป็นการทำลายธรรมชาติ และสภาพแวดล้อม เป็นต้น ซึ่งจะเป็นการเดินสายกลางตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาในพระพุทธศาสนา และเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน และพึงปรารถนาสำหรับบุคคลและสังคมอย่างยั่งยืน

เศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนา

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงได้มีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมที่มีความมีเหตุผลในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม ด้วยการอาศัยวัตถุดิบที่มีประมานน้อย แต่นำไปสู่ผลอันน่าพอใจเป็นอย่างมาก เศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพุทธธรรมจะเน้นการกระทำเพื่อให้เกิดการอยู่ดีกินดีด้วยการบริโภคให้น้อยที่สุด โดยจุดมุ่งหมายของการบริโภค การผลิต และการแลกเปลี่ยนซื้อขาย ตลอดถึงการจัดสรรผลผลิต มุ่งให้มนุษย์มีความพอใจสูงสุดด้วยการมีรูปแบบการบริโภคที่ดีที่สุด และเป็นปัจจัยให้สังคมพัฒนาไปอย่างยั่งยืน โดยนำเอาคุณค่าทางศีลธรรมมาเป็นรากฐานของความคิดทางเศรษฐกิจ ซึ่งจุดเด่นของเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพุทธธรรมอยู่ที่การเสนอทางเลือกใหม่ สร้างระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ที่มีค่านิยมและหลักการที่แตกต่างจากระบบทุนนิยม หรือบริโภคนิยมโดยสิ้นเชิง จึงกล่าวได้ว่าแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาได้ยึดหลักพุทธธรรมเป็นแนวทางปฏิบัติ คือ 1) ไม่ทำลายฐาน คือที่มั่นทางสังคมและวัฒนธรรม เช่น ภูมิปัญญาชาวบ้านในชุมชนนั้นๆ 2) ไม่ทำลายฐานทางสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ 3) ไม่ทำลายฐานทางจิตวิญญาณด้านความเชื่อและต้องการซึ่งเป็นเหตุ นำไปสู่การผลิต

การบริโภคและการแลกเปลี่ยนซื้อขาย รวมถึงการจัดสรรผลผลิตต่างๆ นั้นเพราะพระพุทธศาสนาได้แยกความต้องการของมนุษย์ออกเป็น 2 ประเภท คือ 1) ความต้องการสิ่งเสพบริโภคเพื่อบำรุงปรนเปรอตนเอง

เป็นความต้องการที่ไม่มีกีดเรียกว่า ตัณหา เป็นอกุศลธรรม คือธรรมะฝ่ายร้าย 2) ความต้องการที่เป็นไปเพื่อคุณภาพแห่งชีวิต เป็นความต้องการที่มีขอบเขตจำกัดเรียกว่า ฉันทะ เป็นกุศลธรรม คือ ธรรมะฝ่ายดี

พระพุทธศาสนามีหลักการ คือ สอนให้มนุษย์ดำเนินชีวิตเพื่อบรรลุประโยชน์ที่มีขอบเขตจำกัด เรียกว่า อตถะ หรือ อรรถ อันหมายถึง ประโยชน์หรือจุดหมาย 3 ประการ คือ 1) ประโยชน์ในปัจจุบัน เรียกว่า ทิฏฐัมมิกัตถะ 2) ประโยชน์ในเบื้องหน้า เรียกว่า สัมปรายิกัตถะ 3) ประโยชน์สูงสุด เรียกว่า ปรมัตถะ

ประโยชน์ทั้ง 3 ประการข้างต้นนี้ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้อธิบายดังนี้

1. ทิฏฐัมมิกัตถะ จุดหมายชั้นตาเห็น หรือ ประโยชน์ปัจจุบันที่สำคัญคือ 1.1) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ งามสง่า อายุยืนยาว 1.2) มีงานมีทรัพย์ที่เกิดขึ้นจากการประกอบอาชีพที่สุจริตพึงตนได้ทางเศรษฐกิจ 1.3) มีสถานภาพดี ทรงยศ เกียรติ ไม่ตรี เป็นที่ยอมรับในสังคม 1.4) มีครอบครัวที่ผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่น่าพอใจ

2. สัมปรายิกัตถะ จุดหมายชั้นเลียดตาเห็น หรือประโยชน์เบื้องหน้า ได้แก่ สิ่งที่เป็นคุณค่าของชีวิต ซึ่งทำให้เกิดความสุขล้าลึกภายในโดยเฉพาะ คือ 2.1) ความอบอุ่น ซาบซึ้งสุขใจด้วยศรัทธา มีหลักยึดแห่งใจ 2.2) ความภูมิใจในชีวิตสะอาด ที่ได้ประพฤติดแต่ความดีงามสุจริต 2.3) ความอึดใจในชีวิตมีคุณค่า ที่ได้เสียสละบำเพ็ญประโยชน์ 2.4) ความแก้แค้นล้าลึกใจด้วยมีปัญญาที่จะแก้ปัญหา นำพาชีวิตให้ดำเนินต่อไป 2.5) ความโปร่งโล่งมั่นใจว่าได้ทำกรรมดี มีหลักประกันวิสัยสุภาพใหม่

3. ปรมัตถะ จุดหมายสูงสุด หรือประโยชน์อย่างยิ่ง คือ การมีปัญญารู้เท่าทันความเป็นจริงเข้าถึงธรรมชาติของโลกและชีวิตอันทำให้จิตเป็นอิสระโดยเฉพาะ คือ 3.1) ไม่หวั่นไหวหรือถูกครอบงำ ด้วยความผันผวนปรวนแปรต่างๆ 3.2) ไม่ผิดหวังโศกเศร้าปีบคั่นจิตเพราะความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่างๆ 3.3) ปลอดโปร่งสงบ ผ่องใส สดชื่น เบิกบานใจตลอดเวลา 3.4) เป็นอยู่และทำงานด้วยปัญญาซึ่งมองที่เหตุปัจจัย

ประโยชน์ทั้ง 3 ข้างต้นนั้น สามารถสรุปจัดแบ่งเป็น 3 ด้าน ดังนี้ 1) อัตตัตถะ ได้แก่ จุดหมายเพื่อตน หรือประโยชน์ตน 2) ปรัตถะ ได้แก่ จุดหมายเพื่อผู้อื่น หรือประโยชน์ผู้อื่น 3) อุภยัตถะ ได้แก่ จุดหมายร่วมกัน หรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2541: 31-32)

ส่วนหลักการทางเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาแยกกล่าวได้ใน 4 ประเด็นใหญ่ๆ คือ การผลิตตามหลักพุทธธรรม การบริโภคตามหลักพุทธธรรม การแลกเปลี่ยนซื้อขายตามหลักพุทธธรรม และการจัดสรรผลผลิตตามหลักพุทธธรรม ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

การผลิตตามหลักพุทธธรรม การผลิต หมายถึง การทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่เป็นประโยชน์ เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ในทัศนะทางพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธศาสนามีหลักการว่าด้วยเรื่องเศรษฐกิจในแง่ของการผลิต อันแยกกล่าวเป็นข้อได้ ดังนี้ คือ

1. ผู้ผลิตและผู้ประกอบการต้องมีธรรมะตามหลักของทศ 6 กล่าวคือ ในฐานะที่เป็นนายจ้างหรือเจ้านายต้องดูแลกิจการผลิตโดยยึดหลักปฏิบัติ คือ 1) จัดการงานให้ลูกจ้างทำตามความเหมาะสม ตาม

ความสามารถ 2) ให้ค่าจ้าง หรือเงินเดือนตามสมควรแก่การทำงานที่ทำ และความเป็นอยู่ 3) จัดสวัสดิการที่ดีให้ เช่น มีการช่วยรักษาพยาบาลเมื่อคนเจ็บป่วย 4) มีการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปันแก่ลูกจ้างบ้าง

2. การผลิตต้องยึดหลักสามมาอาชีวะ คือ การประกอบอาชีพที่สุจริตเลี้ยงชีวิต เช่น ไม่คดโกง หลอกลวง ไม่ค้ายาเสพติด เป็นต้น สัมมากรรมันตะ คือการทำงานที่ชอบ เว้นจากการประพฤติชั่วทางกายสาม อย่าง คือ ข่มเหงหรือเบียดเบียนให้ผู้อื่นเดือดร้อน ลักทรัพย์ ประพฤติในกามและสุตท้ายคือ สัมมาวาจา ได้แก่ การเจรจาพูดจาที่ชอบ โดยการเว้นจากวจีทุจริตสี่ประการ คือ พูดเท็จ พูดคำหยาบคายพูดส่อเสียด และพูดเพ้อเจ้อ

3. เมื่อผลิตได้มากต้องกินและเก็บแต่พอดีและเอาส่วนที่เหลือแบ่งปันช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ในสังคมตามทัศนะของเศรษฐกิจแนวพุทธ การผลิต หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือการทำงานนั่นเอง มีหน้าที่หลัก อย่างน้อย 3 ประการ ดังที่ วิทยากร เชียงกูล ได้กล่าวไว้ คือ 1) เพื่อเปิดโอกาสให้มนุษย์ได้ใช้และพัฒนาความสามารถส่วนตัว 2) เพื่อช่วยให้มนุษย์จัดอัตรา (ความยึดมั่นในตัวตน ทิฐิมานะ) ด้วยการทำงานร่วมกับผู้อื่น 3) เพื่อให้ได้มาซึ่งผลิตผลและการบริการอันจำเป็นแก่การดำรงชีวิตอยู่ต่อไป (วิทยากร เชียงกูล, 2543: 25)

การผลิตมีจุดมุ่งหมายเพื่อการสะสมและเพื่อความไพบูลย์คือ ความเจริญงอกงามซึ่งทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงการสะสมไว้ว่า

การสะสม 2 อย่าง คือ การสะสมอามิสและการสั่งสมธรรม ซึ่งในบรรดาการสะสม 2 อย่างนี้ การสั่งสมธรรมเป็นเลิศฯ (อง.ทุก. (ไทย) 20/162/125) และยังได้กล่าวถึงความไพบูลย์ไว้อีกว่า

ความไพบูลย์ 2 อย่าง คือ ความไพบูลย์แห่งอามิสและความไพบูลย์แห่งธรรม ซึ่งในบรรดาความไพบูลย์สองอย่างนี้ ความไพบูลย์แห่งธรรมเป็นเลิศ (อง.ทุก. (ไทย) 20/163/125)

พระพุทธศาสนามีทัศนะเกี่ยวกับการผลิตหรือการทำงานไว้มากมาย ดังที่ได้แสดงไว้ เช่น 1) ในอาพวกสูตรว่า บุคคลผู้ทำการเหมาะสม ไม่ทอดธุระ ขยันหมั่นเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้ (ส.ส. (ไทย) 15/246/353) 2) ในสรมมิกชาดกฯว่า ไม่ว่าจะเป็หญิงหรือชาย โภคะทั้งหลายสำเร็จได้เพราะความคิดไม่มีเลย (ขุ.ชา. (ไทย) 27/139/419) 3) ในทีฆชาณสูตรฯว่า คนขยันหมั่นเพียรในการทำงานไม่ประมาท รู้วิธีการเลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ รักษาทรัพย์ที่หามาได้ (อง.อรรถก. (ไทย) 23/54/344)

จากเนื้อความและพระพุทธานุชาตที่นำมากล่าวอ้างในข้างต้นนี้ได้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่การผลิตหรือการทำงานเป็นอย่างมาก โดยสอนให้ผู้ที่ทำกิจกรรม การผลิตทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็หญิงหรือชายต้องมีคุณธรรม คือความขยันหมั่นเพียร ดูแลเอาใจใส่ในกิจการงานของตน ไม่ทอดเลย สอนให้ลงมือกระทำด้วยความพยายามของตน มีความมูมานะ อดทน และไม่สั่นสนแต่เพียงการคิดโดยปราศจากการลงมือกระทำนอกจากนี้ยังได้มุ่งเน้นไปที่ความไม่ประมาทในการประกอบกิจกรรมการผลิตหรือการทำงานต่างๆ โดยสอนเน้นในการดำเนินชีวิต ให้รู้จักการใช้จ่ายและรักษาทรัพย์ที่ได้มา ทั้งรู้จักการเลี้ยงชีพแต่พอเหมาะพอดีกับตนเอง

การบริโภคตามหลักพุทธธรรม ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ได้แยกการบริโภคเป็น 2 ประเภท คือ การบริโภควัตถุสิ่งของซึ่งเป็นรูปธรรม และการบริโภคธรรมอันเป็นนามธรรม ได้แก่ คุณธรรมความดี ได้อธิบายไว้ว่า การบริโภค 2 อย่าง คือ การบริโภคคามิสและการบริโภคธรรม ซึ่งในบรรดาการบริโภค 2 อย่างนี้ การบริโภคธรรมเป็นเลิศ (อง.ทุก. (ไทย) 20/146/121)

การบริโภคคือการใช้สอยหรือการกิน พระพุทธศาสนามองว่า มนุษย์ต้องมีสติปัญญาบริโภคอาหารประเภทต่างๆ (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2540: 417) เพื่อความสงบสุขของกายและจิต ดังกล่าวไว้ว่า “การกินด้วยสติปัญญาเป็นวิธีที่ช่วยให้มนุษย์มีจิตประณีตขึ้น สะอาดขึ้น อาหารของมนุษย์ทั้งหลายมิใช่มีแต่เพียงอาหารที่เรากลืนกินได้เท่านั้น อารมณ์ที่มากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่กระทบกับรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสได้ หรือความนึกคิดของมนุษย์ ท่านเรียกว่าวิญญานหาร คืออาหารทางวิญญาน” (พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ, 2539: 36)

พระพุทธศาสนาได้แบ่งประเภทอาหาร คือเครื่องค้ำ จุนชีวิตออกเป็น 4 อย่าง ดังที่มีปรากฏหลักฐานในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ว่า อาหาร 4 หมายถึง 1) กวฬิงการาหาร (อาหารคือคาว ข้าว) ทั้งหยาบและละเอียด 2) ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ) 3) มโนสญฺเจตนาหาร (อาหารคือมโนสญฺเจตนา) 4) วิญญานาหาร (อาหารคือวิญญาน) (ที.ปา. (ไทย) 11/311/287)

พระพุทธศาสนามองเรื่องการบริโภคใช้สอยว่าเป็นเรื่องสำคัญสำหรับชีวิตถึงกับมีข้อบัญญัติที่เรียกว่าสิกขาบทเกี่ยวกับการบริโภคใช้สอยสิ่งต่างๆ ไว้หลายข้อ เช่น ที่เกี่ยวกับการบริโภคใช้สอยเสนาสนะ เป็นต้น ดังสิกขาบทในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ว่า “กัณฺธิกฺโขโต วาโงวโรหรือใช้โงวโงวซึ่งเสนาสนะ คือ เตียง ตั่ง ฟูก หรือเก้าอี้ของสงฆ์ในที่กลางแจ้งเมื่อจะจากไปไม่เก็บหรือไม่ใช้ให้เก็บเสนาสนะนั้น หรือไม่บอกมอบหมายไปเสีย ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ” (วิ.มหา. (ไทย) 2/109/292)

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับการบริโภคไว้ว่า เศรษฐกิจเวลานี้มาถึงขั้นที่ทำให้การบริโภคเป็นการสนองความต้องการของผู้ผลิต ซึ่งตามหลักธรรมตาการผลิทย่อมจะสนองความต้องการของผู้บริโภค คือ ผู้บริโภคต้องการกินหรือใช้อะไร ผู้ผลิตก็ทำการผลิตของกินของใช้ให้สนองความต้องการของผู้บริโภคให้ดีที่สุด (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2544: 24)

การกินเพื่อสนองความต้องการของชีวิตตามมาตรฐานจะเกิดความพอดี แต่หากกินเพื่อสนองความต้องการของบุคคลจะไม่จบ ไม่พอดีและมีผล คือ 1) ไม่มีขอบเขต 2) ทำลายตัวเอง เสียคุณภาพชีวิต ไม่สนองความต้องการของชีวิตที่แท้จริง 3) เบียดเบียนคนอื่น เสียหายต่อสังคม 4) ทำลายธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ก่อมลภาวะมากมาย (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2544: 49)

หลักการเกี่ยวกับการบริโภคในพระพุทธศาสนามีอยู่ว่าจะต้องบริโภคด้วยหลักการที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือ พิจารณาให้ละเอียดถี่ถ้วน แยกกาย รอบคอบ รอบด้าน คำนึงถึงหลักคุณค่าแท้และคุณค่าเทียม พิจารณาด้วยปัญญาก่อนแล้วจึงบริโภคใช้สอยตามหลักของการบริโภคปัจจัย 4 คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ดังที่พระธรรมปิฎกได้ให้ทัศนะไว้ว่า คุณค่าแท้นั้นนอกจากจะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่าง

วารสารครุพัฒนาปริทัศน์ ปีที่ 1 ฉบับที่ 4 : ตุลาคม – ธันวาคม 2567

แท้จริงแล้ว ยังเกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามของกุศลธรรมเช่น ความมีสติ เป็นต้น ทำให้พ้นจากความเป็นทาสของวัตถุ เพราะเป็นการเกี่ยวข้องกับปัญญา และมีขอบเขตอันเหมาะสมพอดี ต่างจากคุณค่าพอกเสริมด้วยตัณหาซึ่งไม่ค่อยเกื้อกูลแก่ชีวิต บางที่เป็นอันตรายแก่ชีวิต ทำให้อกุศลธรรม เช่น ความโลภ ความมัวเมา ความริษยามานะ ทิฎฐิ ตลอดจนการยกตนข่มผู้อื่นเจริญขึ้น ไม่มีขอบเขต และเป็นไปเพื่อการแก่งแย่งเบียดเบียนตัวอย่างเช่น อาหารที่กินด้วยปัญญาเพื่อคุณค่าแท้มีหนึ่งราคาสิบบาท อาจมีคุณค่าแก่ชีวิตร่างกายมากกว่าอาหารมั่วเดียวราคาหนึ่ง พันบาทที่กินด้วยตัณหาเพิ่มเสริมราคาของตัวตน และหน้าซำอาจเป็นอันตรายแก่ร่างกาย (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต, 2551: 694)

ทรัพยากรทางธรรมชาติที่เอื้อต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ในโลกนี้มีอยู่อย่างจำกัด เพราะฉะนั้นสิ่งที่มนุษย์ต้องเลือกยึดถือเป็นหลักปฏิบัติ คือ ต้องเลือกบริโภคในสิ่งที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตอยู่ของมนุษย์ที่ทางพระพุทธศาสนาให้ไว้แก่มนุษย์ คือ ปัจจัย 4 โดยให้ยึดหลักของการบริโภคคือ “กินอยู่แต่พอดี” แต่ในสังคมปัจจุบันนี้เกิดเป็นปัญหาเป็นอย่างมาก เพราะเหตุคือความไม่สมดุลความแตกต่างลักษณะของการเข้าถึงปัจจัย 4 แล้วนำมาใช้เลี้ยงชีวิต ตัวอย่าง เช่น คนบางคนหรือบางกลุ่ม มีปัจจัย 4 ใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือยเหลือเฟือ แต่คนบางคนบางกลุ่มกลับไม่มีแม้แต่อาหารที่พอเพียงเลี้ยงชีวิต ประเด็นเกี่ยวกับการบริโภคปัจจัย 4 นี้พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนเกี่ยวกับหลักการบริโภคของนักบวชที่ปรากฏในเรื่องนัย 4 ดังปรากฏในคัมภีร์วินัยปิฎกมหารวรรค ว่า

1. บรรพชาอาศัยโภชนะ คือคำข้าว ที่พึงได้ด้วยปัสถ์แข็ง เธอพึงทำอุตสาหะในโภชนะ คือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปัสถ์แข็งนั้น จนตลอดชีวิต อติเรกลาภ คือ สังฆภัต อุทเทสภัต นิมนตภัต สลากภัต ปักชิกภัต อุโปสถิกภัต ปาฏิปติกภัต (อติเรกลาภ หมายถึง ลาภเหลือเฟือ ลาภส่วนพิเศษ ลาภเกินปกติ ได้แก่ สังฆภัต-อาหารถวายสงฆ์ หมายถึง อาหารที่เจ้าของนา มา หรือส่งมาถวายสงฆ์ในวัดให้แจกทั่วกัน, อุทเทสภัต-อาหารอุทิศสงฆ์หรือภัตที่ทายถวายตามที่ตั้งฆ้องแสดงให้ หมายถึง ของที่ถวายสงฆ์แต่ไม่พอแจกทั่วกัน ทานให้แจกไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่พระสังฆเถระลงมา ของหมดแค่ลำดับไหนให้กำหนดไว้ เมื่อของมีมาอีกจึงแจกต่อไป ตั้งแต่ลำดับที่ค้างอยู่อย่างนี้เรื่อยไปจนทั่วกัน, นิมนตภัต-อาหารที่ได้ในที่นั่งนิมนต์ หมายถึง อาหารที่เขานิมนต์แล้วถวาย, สลากภัต-อาหารที่ถวายตามสลาก, ปักชิกภัต-อาหารที่เมื่อครบสิบห้าวันถวายหนึ่งครั้ง, อุโปสถิกภัต-อาหารที่ถวายในวันอุโบสถ คือวันพระ และปาฏิปติกภัต-อาหารที่ถวายในวันแรมหรือวันขึ้นหนึ่งค่ำ

2. บรรพชาอาศัยผ้าบังสุกุล เธอพึงทำ อุตสาหะในผ้าบังสุกุลนั้นจนตลอดชีวิตอติเรกลาภ คือ ผ้าเปลือกไม้ ผ้าฝ้าย ผ้าไหม ผ้าขนสัตว์ ผ้าปาน ผ้าเจือกัน

3. บรรพชาอาศัยเสนาสนะคือคางไม้ เธอพึงทำอุตสาหะในเสนาสนะ คือคางไม้จนตลอดชีวิตอติเรกลาภ คือ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาถ เรือนโล้น ถ้ำ

4. บรรพชาอาศัยยาคือน้ำ มูตรเน่า เธอพึงทำอุตสาหะในยา คือ น้ำมูตรเน่าจนตลอดชีวิตอติเรกลาภ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย (วิ.มหา. (ไทย) 4/73/101-102)

วัตถุประสงค์ หรือเป้าหมายของการบริโภคใช้สอยปัจจัย 4 พระพุทธศาสนามองว่า การบริโภคเครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรคมีสิ่งที่ควรตระหนักถึง โดยมีหลักการบริโภคของนักเบวช อันอาจเรียกว่า หลักปฏิสังขยาโยนิโส หรือหลักปัจจัยเวกซ์ณตามทีปรากฏในสัพพสาสูตรแห่งคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก์ ว่า

... ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกกายแล้วใช้สอยจีวรเพียงเพื่อป้องกัน ความหนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อนคลาน เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ก่อให้เกิดความละอาย

...พิจารณาโดยแยกกายแล้วฉันบิณฑบาต ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่งเพียงเพื่อกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตอินทรีย์เป็นไปเพื่อบำบัดความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่า โดยอุบายนี้เราก็จำจัดเวทนาเก่าเสียได้ และจักไม่ให้เกิดเวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำรงอยู่ แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เราแล้วจึงบริโภค

...พิจารณาโดยแยกกายแล้วใช้สอยเสนาสนะ เพียงเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อนคลาน เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายที่เกิดจากฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น

... พิจารณาโดยแยกกายแล้วใช้สอยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารเพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากอาหารต่างๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว และเพื่อไม่มีความเบียดเบียนเป็นที่สุด (ม.ม. (ไทย) 12/23/22-23)

ด้านลักษณะของการบริโภคปัจจัย 4 พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงลักษณะของการบริโภคปัจจัยที่มีโทษ และไม่มีโทษเอาไว้ดังปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ ว่า... ไพบูลย์บริโภคปัจจัยอันมีโทษ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ได้แล้วได้รับแล้ว ได้เฉพาะแล้ว สมหวังแล้ว ประสบแล้วปัจจัย เลี้ยงชีพด้วยการโกหก ด้วยการพูดเลียบเคียง ฯลฯ ด้วยการให้และการเพิ่มให้โดยมิชอบ ไม่ยุติธรรม นี้เรียกว่า บุคคลผู้บริโภค ปัจจัยอันมีโทษ บุคคลผู้บริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ได้แล้ว ได้รับแล้ว ได้เฉพาะแล้ว สมหวังแล้ว ประสบแล้วปัจจัยเลี้ยงชีพโดยชอบธรรม โดยยุติธรรม มีใช้ด้วยการโกหก ฯลฯ มีใช้ด้วยการให้และการเพิ่มให้ นี้เรียกว่า บุคคลผู้บริโภคปัจจัยอันไม่มีโทษ (ขุ.จ. (ไทย) 30/133/437)

ในทางพระพุทธศาสนายังได้หลักการบริโภคอีกว่า ในการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมนั้นเราจำต้องคบค้าสมาคมกับคนเป็นจำนวนมาก แต่ในการคบหานี้ก็ต้องเลือกคบบุคคลด้วยว่าดีหรือไม่ดีเป็นเพื่อนแท้หรือเพื่อนเทียม คำกล่าวที่ว่า เพื่อนกินหาง่าย เพื่อนตายหายาก ยังคงเป็นคำกล่าวที่ให้ข้อคิดเตือนใจได้ทุกยุคทุกสมัย พระพุทธศาสนาจึงให้แนวทางในการคบเพื่อน โดยให้ละเว้นเพื่อนที่เป็นคนเอาแต่ได้ชักนำไปในทางเสื่อมเพราะบริโภคปัจจัยที่มีโทษ และหากว่าหาเพื่อนที่บริโภคปัจจัยที่ไม่มีโทษไม่ได้เลย ก็ให้อยู่ตัวคนเดียวดีกว่า เพราะไม่ต้องกังวลเดือดร้อนจากทุกข์ที่เกิดเพราะการบริโภคปัจจัยที่มีโทษทั้งหลายในขุททกนิกาย จุฬนิเทศ พระ

วารสารครุพัฒนาปริทัศน์ ปีที่ 1 ฉบับที่ 4 : ตุลาคม – ธันวาคม 2567

สุดต้นตอปัญหา ได้แสดงเรื่องนี้ไว้ว่า “... บุคคลควรคลสหายผู้ประเสริฐสุด (หรือ) ผู้เสมอกัน ถ้าบุคคลไม่ได้สหาย เหล่านี้ พึงเป็นผู้บริโภคน้อย อันไม่มีโทษ ประพตอยู่ผู้เดียว เหมือนนอแรด” (ขุ.จ. (ไทย) 30/133/438)

พระพุทธศาสนายังมองอีกว่า การบริโภคที่จะเกิดประโยชน์ที่สมบูรณ์สูงสุดนั้นจะต้องประกอบด้วย ความพอใจ 3 ชั้น คือ

1. ถัดประโยชน์ขั้นต้น เรียกว่า กามฉันทะ
2. ถัดประโยชน์ขั้นกลาง เรียกว่า กุศลฉันทะ
3. ถัดประโยชน์ขั้นสูง เรียกว่า อัมมฉันทะ

อรรถ 3 แปลอย่างง่าย ๆ ว่าประโยชน์ หรือจุดหมายมี 3 อย่าง คือ ประโยชน์เบื้องต้น ประโยชน์ ท่ามกลาง และประโยชน์สูงสุด หรือ จุดหมายเบื้องต้น จุดหมายในท่ามกลาง และจุดหมายสูงสุด จุดหมาย เบื้องต้น เรียกว่า ทิฐฐัมมิกัตถะ แปลว่า ประโยชน์ทันตาเห็น เป็นประโยชน์ที่มีความมั่นคงเพียงพอทาง เศรษฐกิจรวมอยู่เป็นสำคัญ ซึ่งจะต้องประสานเกื้อกูลต่อดูจุดหมายอีก 2 อย่าง ที่สูงขึ้น คือ จุดหมายใน ท่ามกลางที่เรียกว่า สัมปรายิกัตถะ อันเป็นประโยชน์ในทางจิตใจ ทางคุณธรรม และทางคุณภาพชีวิต อันได้แก่ ความเป็นอิสระแห่งชีวิตจิตใจ ความสงบสุขที่แท้จริงของแต่ละคน

จะเห็นได้ว่า การบริโภคตามหลักธรรมของเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง การ ใช้สินค้าและบริการเพื่อบำบัดความต้องการอันทำให้ได้รับความพึงพอใจ โดยมีคุณภาพชีวิตเกิดขึ้น การบริโภค แบบพุทธจึงต้องรู้จักเหตุผลของการบริโภคว่าบริโภคอะไร หรือทำไมต้องบริโภคและต้องบริโภคอย่างไร นั้น เพราะหลักการสำคัญแห่งการบริโภคตามแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียงจึงอยู่ที่การรู้จักประมาณ รู้จักพอดีใน การบริโภค (โภชน มตตณฺตุตา) ซึ่งหมายถึงความรู้จักประมาณ รู้จักพอดี เป็นตัวกำหนดการบริโภคนั่นเอง

บทสรุป

เศรษฐกิจพอเพียงมุ่งความเพียงพอแก่ความจำเป็นและความเหมาะสมกับการรักษาและการดำรงชีวิต ที่เรียบง่ายและพึ่งพาตนเองได้ บริโภคแต่พอเพียง ลดและบรรเทาการพึ่งพาเทคโนโลยีจากต่างประเทศ หันมา ใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน และเทคโนโลยีที่ไม่เป็นการทำลายธรรมชาติและสภาพแวดล้อม เป็นต้น แนวคิด เศรษฐกิจพอเพียงมีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมที่ความมีเหตุผลในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม ด้วย การอาศัยวัตถุดิบที่มีประมานน้อย แต่นำไปสู่ผลอันน่าพอใจเป็นอย่างมาก เศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพุทธ ธรรมจะเน้นการกระทำเพื่อให้เกิดการอยู่ดีกินดีด้วยการบริโภคให้น้อยที่สุด โดยดูจุดมุ่งหมายของการบริโภค การผลิต และการแลกเปลี่ยนซื้อขาย ตลอดถึงการจัดสรรผลผลิต มุ่งให้มนุษย์มีความพอใจสูงสุดด้วยการมี รูปแบบการบริโภคที่ดีที่สุด และเป็นปัจจัยให้สังคมพัฒนาไปอย่างยั่งยืน โดยนำเอาคุณค่าทางศีลธรรมมาเป็น รากฐานของความคิดทางเศรษฐกิจ

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2550). **พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน ตอนว่าด้วยพระสูตร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด
- พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ. (2539). **ที่พึ่งทางใจ**. พุทธจักร, 50(5): 26.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2551). **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงขยายความ**. (พิมพ์ครั้งที่ 7), กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- _____. (2540). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2541). **ธรรมบุญชีวิต**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- _____. (2544). **ธุรกิจ-ฝ่าวิกฤติ ตอบปัญหา-สนทนาธรรมกับคุณอานันท์ ปันยารชุน**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- มนูญ มุกข์ประดิษฐ์. (2551). **ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิชัยพัฒนา.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิชัยพัฒนา. (ม.ป.ป.). **เศรษฐกิจพอเพียง**. สืบค้นเมื่อ 11 เมษายน 2566, จาก <https://www.chaipat.or.th/publication/publish-document/sufficiency-economy.html>.
- วิทยากร เชียงกุล. (2543). **ธรรมะแก้ปัญหาเศรษฐกิจของประชาชนได้อย่างไร**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บุญปัญญา.
- เสนห์ จามริก. (2541). **เศรษฐกิจพอเพียงกับการพัฒนาที่ยั่งยืนในยุทธศาสตร์ประเทศไทย 1999–2000**. กรุงเทพมหานคร: โครงการวิถีสัน.